

IJTIMOIIY FANLAR

SHAHRI SABZ VA UNING ATROFLARINI SUG'ORILISH TARIXIDAN (XIX ASR OXIRI – XX ASR BOSHLARI)

*Orziev Mahmud Zaynievich, Buxoro davlat universiteti "Jahon tarixi", kafedrası
dotsenti t.f.f.d. (PhD)*

*Jumaev Alibek Botirovich, Buxoro davlat pedagogika instituti o'qituvchisi
kholmurodov@gmail.com*

Annotatsiya: Ushbu maqolada XIX asrning kkinchi yarmi – XX asrning boshlarida Buxoro amirligining o'rta qismida joylashgan Shahrisabz vodiysi (Shahrisabz, Kitob, Yakkabog', Chiroqchi bekliklari) va unga tutag yerlarni gidrografiya, gidrologiyasi, irrigatsion holati, yerlarni an'anaviy uslubda sug'orish ishlariing ahvoli bilan bog'liq jarayonlar tahlil qilinadi. Shuningdek, Shahrisabz atrofidagi tog'lilar va ularning cho'qqilaridagi muzlilar, yomg'ir va buloq suvlaridan hosil bo'ladigan daryochalar, soyliklar, ularning boshlanish joylari, bir-biri bilan qo'shilishi, a'lum bir hududda, ya'ni qo'shilgan joyida, tog' daralaridan o'tganda, bir manzildan ikkinchi manzilga o'tganda nomlarining o'zgarishi, rmoqlarga bo'linishi, sug'orish jarayonida qay darajada ishtirok etishi, suv hajmi, oqim tezligi kabi masalalar manbalar asosida tahlil qilingan. Shahrisabz va unga tutash yerlarning suvga mo'lligi, sug'orilish jarayonlarining katta qiyinchiliklarsiz amalga oshirilishi turli dehqonchilik mahsulotlarining mo'l bo'lishi, Shahrisabz va Kitob beklarining daromadlari, xiroj va zakotning hajmi, Shahrisabz botmonining Buxoro botmonidan og'irligi, hamisha mo'l hosil olinishi va bug'doyni Buxoro va Xivaga olib ketilishi, Shahrisabzning g'arbiy qismidagi Chiroqchiga tutash yerlaridagina suv tanqisligi bir qadar sezilib turishi sabablari kbilarni tarixiy manba va adabiyotlardagi ma'lumotlar asosida qiyosiy tahlilqilingan.

Kalit so'zlar: gidrografiya, gidrologik, irrigatsiya, mo'l hosil, sun'iy sug'orish, la'lmi, Bishirsuv, tor dara, irmoq, qo'shilish, botmon, suvni taqsimlash

ИЗ ИСТОРИИ ОРОШЕНИЯ ШАХРИСАБЗА И ЕГО ОКРУЖЕНИЙ (КОНЕЦ XIX - НАЧАЛО XX ВЕКА)

*Орзиев Махмуд Зайниевич, доцент кафедры «Всемирной истории» Бухарского
государственного университета, к.э.н. (Кандидат наук)*

*Джумаев Алибек Ботирович, преподаватель Бухарского государственного
педагогического института*

kholmurodov@gmail.com

Аннотация: В данной статье рассмотрены гидрография, гидрология, состояние орошения Шахрисабзской долины (холмы Шахрисабз, Китаб, Яккабог, Чиракчи), расположенной в средней части Бухарского эмирата, во второй половине XIX - начале XIX в. Обсуждаются XX век и сопредельные земли, анализируются процессы, связанные с состоянием вашего творчества. Также горы вокруг Шахрисабза и ледники на их вершинах, реки и ручьи, образовавшиеся из дождевых и родниковых вод, их исходные

точки, их слияния, на определенной территории, т.е. такие вопросы, как изменение названий в местах соединения, прохождения через горные ущелья при перемещении из одного места в другое разделяются на СКО, в какой степени оно участвует в оросительном процессе, объем воды и скорость течения анализируются по источникам. Обилие воды в Шахрисабзе и прилегающих к нему землях, осуществление ирригационных процессов без особых затруднений, обилие различной сельскохозяйственной продукции, доходы Шахрисабза и Китабского попрошайничества, размер хироджа и закята, вес Шахрисабзской почвы по сравнению с той Бухары, всегда. На основе исторических источников и сведений из литературы были сравнительно проанализированы причины уборки и перевозки пшеницы в Бухару и Хиву, нехватки воды в западной части Шахрисабза, прилегающей к Чиракчи.

Ключевые слова: Гидрография, гидрологический, орошение, обильный урожай, искусственное орошение, засуха, Биширсув, узкое ущелье, приток, впадение, бассейн, водораспределение.

FROM THE HISTORY OF IRRIGATION OF SHAHRISABZ AND ITS ENVIRONS (END OF THE XIX CENTURY - BEGINNING OF THE XX CENTURY)

Orziev Mahmud Zaynievich, associate professor of the "World History" department of Bukhara State University, Ph.D. (PhD)

Jumaeov Alibek Botirovich, teacher of Bukhara State Pedagogical Institute
kholmurodov@gmail.com

Annotation: In this article, the hydrography, hydrology, irrigation condition of the Shahrisabz valley (Shahrisabz, Kitab, Yakkabog', Chirakchi hills) located in the middle part of the Bukhara Emirate in the second half of the 19th century - the beginning of the 20th century and the adjacent lands are discussed. the processes related to the state of your work are analyzed. Also, the mountains around Shakhrisabz and glaciers on their peaks, rivers and streams formed from rain and spring water, their starting points, their confluence, in a certain area, i.e. Issues such as the change of names at the point of joining, passing through mountain gorges, when moving from one location to another, dividing into rms, to what extent it participates in the irrigation process, water volume, and flow speed are analyzed based on the sources. The abundance of water in Shahrisabz and its adjacent lands, the implementation of irrigation processes without major difficulties, the abundance of various agricultural products, the incomes of Shahrisabz and Kitab begs, the amount of khiroj and zakat, the weight of Shahrisabz soil compared to that of Bukhara, always. The reasons for harvesting and transporting wheat to Bukhara and Khiva, the water shortage in the western part of Shahrisabz, adjacent to Chirakchi, were comparatively analyzed based on historical sources and information from the literature.

Key words: hydrography, hydrological, irrigation, bountiful harvest, artificial irrigation, drought, Bishirsuv, narrow gorge, tributary, confluence, basin, water distribution

Kirish. Shahrisabz va unga tutash yerlar Buxoro amirligiga tarixning barcha davrlarida ham bo'ynsunavermagan. Shu sababli Rossiya imperiyasi tomonidan Buxoro amirligi yarim qaram davlatga aylantirilgunga qadar Shahrisabz vodiysida dehqonchilik qilish, yerlarning ummuy miqdori, suv bilan ta'minlaydigan manbalar, ularning qancha maydonni suv bilan ta'minlay olishiga oid ma'lumotlar to'liq

saqlanmagan. XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab Shahrisabz atroflarini tabiiy, gidrologik, geologik o'rganishlar boshlangan. Shu jumladan suv bilan ta'minlanish darajasi ham har tomonlama o'rganilib, tahlil qilinganligini ko'rish mumkin.

Adabiyotlar sharhi. Mavzuni mazmunan yoritishda xronologik chegara nuqtai-nazaridan kelib chiqib, asosan shu davr uchun muhim manba bo'lgan "Turkestanskiy sbornik" ("Turkiston to'plami") materiallaridan foydalanishga harakat qildik. Jumladan, ushbu to'plamdagi 549 todagi V.V. Bartoldning "Turkiston o'lkasini sug'orilish tarixiga oid" izlanishlarini, I.Bekchurinning "Shahrisabz o'lkasi Jo'rabek va Bobobek ma'lumotlari asosida" maqolasi, N.P. Petravskagoning "Mahalliy irrigatsiya va suvni taqsimlanishga oid" maqolasi va boshqalarni keltirib o'tish maqsadga muvofiq. Rossiya imperiyasi hukumronligi davrida Buxoro amirligi xo'jalik va iqtisodiy jihatdan o'rgangan D.N. Logofetning "Buxoro xonligi Rossiya hukumronligi ostida", "Buxoroning tog' va tekistliklarida", "Huquqsiz mamlakat. Buxoro xonligi va uning hozirgi holati" kabi manbaviy ahamiyatga ega adabiyotlaridagi ma'lumotlarni va sobiq sovet hokimiyati yillarida ilmiy izlanishlar olib borgan A.Madjlisovning "XIX asrning oxiri – XX asr boshlarida Sharqiy Buxoroda agrar munosabatlar" asari va T.G. Tuxtametovning "XX asr boshlarida Rossiya va Buxoro amirligi" kabi asarlar, ilmiy izlanishlar natijalaridan foydalanildi.

Natijalar va munozaralar. XIX asrning ikkinchi yarmida Buxoro amirligi Rossiya imperiyasining vassal davlati bo'lib, ishlab chiqarish, sanoat sekin rivojlangan. Rossiya imperiyasi ma'murlari esa, Buxoro amirligini agrar davlat bo'lib, o'zlari uchun xom-ashyo yetkazib beradigan o'lkaga aylantirishga harakat qilganlar. Ayniqsa, paxta xom-ashyosini yetishtirish targ'ib qilingan bo'lib, amirlikning bo'sh yotgan yerlari va ularni sug'orish imkoniyatlari o'rganila boshlangan. Shu tariqa XX asrning boshlarida Buxoro amirligidagi foydalanish mumkin bo'lgan yerlarning umumiy miqdori aniqlangan bo'lib, ekin yerlarining 57,5% yerlari sug'orma dehqonchilik va 42,5% yerlari la'lni yerlar bo'lganligi tarixiy adabiyotlarda qayd etib o'tilgan[9. 93]. Shuningdek, amirlik xazinasi ham asosan dehqonchilik qilinadigan yerlardan olingan soliqlar evaziga to'ldirilgan. Shariat hukmiga ko'ra, sug'oriladigan yerlardan xirojni hosilning 1/10 qismi, lalmi yerlardan 1/60 qismini olish tavsiya etilgan[5. 48]. Ammo, bu hukumga doim ham amal qilinmagan hosilning 1/5 va undan ham ko'proq qismlari soliq sifatida tortib olingan.

Sug'oriladigan yerlarda suv miqdorini aniqlash va suv sarfi hisobini yuritish ishlari ham o'ziga xos bo'lib, O'rta Osiyoda suv hajmini "tosh" yoki "tegirmon" bilan o'lchaganlar. Bir yoki ikki tosh yoki tegirmon suvni o'lchash tartibi quyidagicha bo'lgan. Agar ariq kengligi 0,5 arshin, chuqurligi ham 0,5 arshin bo'lsa, u holda ariqda bir tosh suv oqmoqda deb hisoblangan. Agar, kengligi 0,5 arshin, chuqurligi 1 arshin bo'lsa, ariqda 4 tosh suv oqyapti deb hisoblangan. Tosh yoki tegirmonning hajmi Buxoroning turli yerlarida turlicha bo'lib, 0,38-20,43 kub futni tashkil qilgan[7. 200-202]. Dehqonlar ariqlardagi suvlardan foydalanib ekinlarini sug'organliklari uchun Obpuli solig'ini to'laganlar. Amirlikning quyi qismida Obipuli solig'i 10 tanga, o'rta qismida 25 tanga, yuqori qismida 35 tanga bo'lganligi tarixiy adabiyotlarda keltirib o'tilgan[6. 199]. Bu esa Buxoro amirligi hududlarida suv bir xilda bo'lmaganligini amirlikning yuqori qismida suv tanqis bo'lganligini ham ko'rsatib bergan.

Buxoro amirligining o'rta qismida joylashgan Shahrisabz va uning atrofidagi hududlarda ham suv tekis taqsimlanmagan. Shahrisabz bekligining umumiy maydoni 1300 kvadrat vyorst (vyorst-1100 metr) bo'lib, sharqdan g'arbga qarab 65 vyorst, shimoldan janubga qarab 20 vyorstga cho'zilgan. Vodiyning uch tomoni tog'lar bilan o'ralgan bo'lib, g'arbiy tomoni tekistliklarga tutashgan va shu tomondan Buxoro amiri qo'l ostidagi Chiroqchi qal'asi bilan tutashgan. Shuningdek, sug'orish ishlarida ko'pdan-ko'p daryochak va soylardan foydalanilgan. G'arbiy qismidagi yerlarni Oq daryodan sun'iy sug'orish inshootlari bilan amalga oshirilgan. Ushbu hududda suv tanqisligi sezilib, qurg'oqchilik yillarida aholi qiyinchilik bilan sug'orish ishlarini amalga oshirgan[2. 84]. Shahrisabz va uning atroflari Buxoro amirligining eng suvga mo'l va obod vohalaridan biri bo'lib hisoblangan.

Shahrisabz hududini sug'orish ishlarida Qashqadaryo, Oq daryo, Jinni daryo va Tanxoz daryo va ulardan qazib chiqarilgan ariq-kanallar suvlaridan foydalanilgan. Qashqadaryo, Oq daryo, Jinni daryolar Shahrisabzga qo'shni bo'lgan Mog'iyon bekligi hududidagi tog'laridan boshlangan. Qashqadaryo Bashir darasidan, Oq daryo Toshko'prik darasidan, Jinni daryo Jauss darasidan, Tanxozdaryo esa Hisor tog'laridan boshlangan. Ushbu daryolarning to'rttovi ham janubiy-g'arb tomonga qarab oqqan. Oq daryo Shahrisabz qal'asidan 10 vyorst uzoqlikda ikki irmoqqa bo'lingan. O'ng irmoq Kitob tomonga burilib, qal'a janubi atrofidan oqib o'tgan. So'l irmoq Shahrisabzni shimoliy tomondan aylanib o'tgan. Ikki irmoq ham Kitobdan to'rt vyorst g'arbda qayta birlashgan va g'arbga qarab oqqan. Qarshi shahri yaqinida qumlarga singib ketgan. Qashqadaryo Kitob va Shahrisabzning umumiy devorlari shimolidan oqib o'tgan. Tanxoz daryo Shahrisabz janubidan oqib o'tib, Oq daryo va yana quyiroqda Qashqadaryoga quyilgan. Jinni daryo daradan Duoba qishlog'i yonidan chiqib, Kitob yuqorisida Qashqadaryo bilan qo'shilgan[2. 85]. Bu Shahrisabz hududidan oqib o'tuvchi asosiy daryolar va ular sug'oradigan hududlar bo'lib hisoblangan.

Shahrisabzga Farob bekligi hududidan Bashirsuv kirib kelgan. Bu beklik sharqdan g'arbga tomon 15 vyorst, shimoldan janubga tomon 13 vyorstga cho'zilgan bo'lib, taxminan 200 kv. vyorst maydonni egallagan. Shimolda Tunyurluk tog'lari Urgutdan ajratib tursa, janubda yetti ming fut balandlikdagi tog'lar Kitob bekligidan ajratib turgan. Sharqda dovon yaqinida Xundi va Qandibos daryolari qo'shilish joyigacha bo'lgan yerlar beklik hududi Farob hisoblangan. Bir necha mayda tog' daryolari beklik hududini sug'organ va ular o'zaro birlashib, Farobdaryoni hosil qilgan. Bu daryo Shahrisabz hududiga Bishirsuv nomi bilan o'tgan. Daryoning boshlanishi Obi Xundi suvi deb hisoblanadi. U Shum Raxna deb nomlanuvi Farobdan o'n vyorst sharqdagi tog' qoyasidan boshlangan. Daryo avval shimolga keyin g'arbga oqib, burilishdan keyin Kandibos daryosi unga quyilgan. Bu daryoni Xo'ja Mansur degan nomi ham bo'lib, qirg'oq yaqinidagi mozorga dafn etilgan avliyo nomidan olingan. Shundan so'ng, daryo Farobga kirgan va bu yerda Qoratosh nomli suvga mo'l daryocha unga qo'shilgan. Farob hududida yana Uchko'l, Qorateginsuv daryolari ham unga qo'shilgan[10. 54].

Shahrisabz viloyatini suv bilan ta'minlaydigan yana bir muhim daryo Farob tomondan oqib kelgan. Farob olti ming fut balandlikda bo'lganligi sababli uning yerlari ko'p qismi lalmi bo'lgan. Farob, Shahrisabz, Kitob yerlari suvga mo'l bo'lgan va

hamisha mo'l hosil olingan. 1870 yilda Zarafshon vohasida qurg'oqchilik bo'lganda Farobliklar bug'doyni botmonini olti rublga ko'targan. Qurg'oqchilik bo'lmagan yillarda bug'doyni botmoni to'rt rubl bo'lgan. Farobda ham Shahrisabz botmoni qo'llangan va Buxoro botmonidan katta bo'lgan. Farob bekligi Sharqda Mog'iyon bekligi bilan chegaradosh. Beklik shu nomli tog' va daryo nomidan olingan. Shuningdek, G'arbda Shahrisabz, Janubda Hisor bekliliklari bilan Sharqda Kshtut bekligi bilan chegaradosh bo'lgan. Mog'iyon bekligi butun shu daryo nomi bilan ataluvchi vohadan iborat bo'lgan. Mog'iyon ikki Mog'iyon va Shin daryolarining qo'shilishidan hosil bo'lgan. Ularning har ikkalasi ham Hisor tog'laridan boshlangan. Mog'iyondaryo boshlanish joyi esa hazor chashma bo'lib, yo'l-yo'lakay unga so'l tomondan Hazrat sulton yonida Gurdak daryosi qo'shilgan. Hazrat Sulton darasiga yaqinlashgach, yoyilib oqishdan to'xtab shiddatli oqib o'tgan va Shahrisabz hududida Jinni daryo, Oq daryoga aylangan[10. 60]. Quyiroqda umumiy Qashqadaryo nomi bilan oqqan. Ammo, bu xususida keyinroq to'xtalib o'tamiz.

Shahrisabzdan Chiroqchiga tomon boriladigan yo'l bo'yida Yakkabog'daryo yoki Qizildaryo Shahrisabz vodiysidagi so'nggi katta suv havzasidan bo'lib, Qizildaryo o'rta asr muarrixlari asarlarida Xurkusht nomi bilan ham tilga olingan. Qizildaryo haqida ma'lumot berib D.N. Logofet undan chiqarilgan tig'iz ariqlar ko'z ilg'amaz yerlarga sug'orishga oid fikrlarni keltirgan[4. 543].

Shahrisabzni suv bilan ta'minlaydigan Tamshush daryochasi yetib borish qiyin bo'lgan Hisor tog'laridan bosh olgan. G'arbga shiddat bilan oqib borgan va Shahrisabz yerlarini sug'orishga xizmat qilgan[8. 157]. Shuningdek, Tamshush daryosidan g'arbga qarab olti vyorst to'g'ri yurilsa, Urtshor daryochasiga chiqilgan. U Ommag'on, Chopux va uning atroflarini sug'organ. Malchug daryochasi asosan Musabozor qishlog'ini sug'organ. Qizilsuv daryosi Ommag'on yaqinida Hisor tog' cho'qqilari bilan o'rab olingan. Ommag'ondan uch vyorst uzoqlikdagi qoyadan Shahrisabz va Qizilsuv daryosining go'zal manzarasi ko'zga tashlanib turgan. Qizilsuv daryosi suvlari Mlati, Yangi, Xitoy, Kamar va Shahrisabzning boshqa qishloqlarini yashil bog'-rog'larga cho'ktirib yuborgan[8. 158-159]. Shuningdek, Hisor tog'i muzligidan boshlangan Xo'ja-Aacha-Burun daryochasi Toshqo'rg'on qishlog'idan boshlab Qizilsuv nomini olgan[8. 161]. Qizilsuv daryosi sug'oradigan shahrisabzs qishloqlarini nomlarini yuqorida keltirib o'tdik.

Shahrisabzdan oqib o'tgan Tanxoz, Jinni, Oq daryolar quyiroqda Qashqadaryo nomni olgan bo'lib, nafaqat Shahrisabz, balki deyarli butun Qashqadaryo hududlarini sug'orishda katta ahamiyatga ega bo'lgan. Bu daryo va uning irmoqlari Shahrisabz, Kitob, Yakkabog', Chiroqchi, G'uzor, Qarshi hududlarida 600.000 desyatinadan ortiqroq yerni sug'orishi xususidagi fikr-mulohazalarni D.N. Logofet keltirib o'tganligini ko'ramiz[3. 78]. Taniqli olim, akademik V.V. Bartold izlanishlarida, Qashqadaryo XIX asr oxiri – XX asr boshlarida ham Qarshi shahriga juda kam suv olib kelgan. Bartold Qashqadaryoni Qorako'lgacha oqib borganiga oid ma'lumotlarni manbalarda topa olmaganligini yozib qoldirgan[1. 63a]. Demak, XIX asr ikkinchi yarmida hozirgi Qarshi atroflari suv bilan bog'liq muammolarga duch kela boshlagan.

Shahrisabz va unga tutash yerlarning suvga mo'lligi, ma'lum bir miqdorda la'lni yerlarining bo'lishi vodiyni serdaromad va turli oziq-ovqat mahsulotlarining mo'l bo'lishiga sabab bo'lgan. Shahrisabz va Kitob beklarining ham daromadlari shunga

yarasha hisoblangan. Beklarning daromadlari xiroj, tanop va zakot soliqlaridan to'plangan. Katta ariqlarga yaqin yerlardan xiroj bug'doy va tariq hosilidan $\frac{1}{4}$ qismi, sholidan $\frac{1}{3}$ qism olingan bo'lsa, tog'oldi hududlari katta ariqlardan uzoqroq va lalmi yerlardan xiroj miqdori bug'doy va tariqdan $\frac{1}{5}$ qism olingan. Ammo, sholi miqdori o'zgarmagan. Shahrisabz begi yiliga o'n bir ming botmon (Shahrisabz botmoni Buxoro botmonidan ikki barobar ko'p ya'ni 16 pudni tashkil qilgan), Kitob begi o'n ming botmon daromad olgan. Zakot faqat chorvadan olingan bo'lib, har 100 bosh chorvadan 12,5 Buxoro tangasi miqdorini tashkil qilgan[2. 87]. Suvning mo'lligi bekliliklar daromadi o'z aksini topgan.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, Buxoro amirligining Shahrisabz, Kitob bekliliklari va unga tutash hududlar o'zining suvga mo'lligi, tabiatining yumshoq, iliqqligi ortidan gullab-yashnagan vodiylarga aylangan. Iqtisodiy jihatdan rivojlangan dehqonchilik va chorvachilikka ega bo'lgan hudud bo'lib, tog'-kon va og'ir sanoatning rivojlanishi uchun ham qulay shart-sharoitlarga ega bo'lgan. Ammo, amirlik tartiblari mavjud bo'lgan davrda irrigatsiya inshootlarini qurish va yanada sug'orma dehqonchilik ishlarini yanada kengroq rivojlantirish ishlariga yetarli e'tibor qaratilmagan. Shu sababli Buxoro amirligi hududlari ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan bir-biri bilan mustahkam aloqa o'rnata olmagan deb xulosa qilish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Бартольд В.В. К истории орошения Туркестана. Сост. В.В. Бартольд. – СПб. ГУЗ и З. Отдель земельных улучшений, 1914. // Туркестанский сборник. Т. 549. – 87 с.
2. Бекчурин И. Шахриябское владение по рассказам Джурабека и Бабабека // Туркестанский сборник Т. 60. – С. 84-92.
3. Логофет Д.Н. Бухарское ханство под русским протекторатом: Т. 1-2 / Д. Н. Логофет. - СПб., Т. 2. - 1911. – 357 с.
4. Логофет Д.Н. В горах и на равнинах Бухары (очерки Средней Азии) / Д.Н. Логофет. - СПб.: [тип. Г.Шумахера и В.Брукера], 1913. - VII, 619 с.: ил.
5. Логофет Д.Н. Страна безправия. Бухарское ханство и его современного состояние. – С.-Петербург. 1909. – 239 с.
6. Маджлисов А. Аграрные отношения в восточной Бухаре в XIX – начале XX века. – Душанбе-Алм-Ата: Ирфон, 1967. - С. 199. – 330 с.
7. Петравского Н.П. Ирригация. Туземная обёма воды и способы деление её // Туркестанский сборник. Т. 527. – С. 198-205.
8. Трусов Рекогносцировка пути по Шахриябзу 1887. г. Ген. Штаба кап. Трусова. // Туркестанский сборник. Том. 544. - С. 149-165.
9. Тухтаметов Т.Г. Россия и Бухарский эмират в начале XX века. – Душанбе: Ирфон, 1977. - 206 с.
10. Федченко А. Заметки о Магианском бекстве. // Туркестанский сборник. Т. 60. – С. 53-68.